

HEVESI ANDREA

Adalékok a *Bölöni-kódex* történetéhez

Keserű Gizellának, köszönettel

1. A Bölöni-kódexről

A *Bölöni-kódex* 1615–1621 között Háromszéken keletkezett unitárius énekgyűjtemény, nyolcadrét méretű, 180 lapos kézirat, mely jelenleg az OSZK Kézirattárában található (Oct. Hung. 642). A kódexről igen szegényes bibliográfia áll rendelkezésünkre: Stoll Béla kézirat-bibliográfiájának 30. tétele,¹ illetve a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozata 4. kötetének gyülekezeti énekgyűjteményekről szóló részletesebb jegyzete.²

A kéziratban temetési énekek, zsoltárok és egyéb gyülekezeti énekek találhatók, néhány később másolt pünkösdi ének, illetve egy bibliai história Sztárai Mihálytól, amelyet más forrásból nem ismerünk.³ Az RMKT a kódex felépítése alapján azt sugallja,⁴ hogy annak szerkezete a nyomtatott unitárius gyülekezeti énekeskönyvekével rokon, annyi különbséggel, hogy abban nincsenek temetési, ebben pedig elkülönült ünnepi énekek. Abban nincs história, ebben nincs graduál. Abban nincs kotta, ebben pedig van a legvégén néhány. A közös szerkezeti tulajdonság tehát nem egyéb, mint a zsoltárok és az egyéb gyülekezeti énekek csoportja.

A tanulmány a későbbiekben részletezi, hogy az RMKT fenti állítása akképp módosítható, hogy a temetési énekek törzsanyaga minden valószínűség szerint az unitárius hagyományból kerül a *Bölöni-kódex*be, ezeket ugyanis a gyülekezeti énekektől külön, a 17. század folyamán több ízben is kiadták. A gyülekezeti énekeknél ugyanez a helyzet: a nyomtatott unitárius hagyomány korpuszával rengeteg közös éneket találunk a kódexben. A textológiai összevetés alapján viszont megállapítható, hogy a nyomtatott

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalom Tanszékének tudományos segédmunkatársa. – A kutatás a TÁMOP–4.2.4.A/2–11/1–2012–0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

1 *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002² (a továbbiakban: STOLL + tételszám), 30. sz.

2 *Az unitáriusok költészete*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1967 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 4; a továbbiakban: RMKT XVII/4), 534–536.

3 Ez a *História Ezdrás harmadik könyvéről* címet viseli. Kiadása: STOLL Béla, *Sztárai Mihály ismeretlen bibliai históriája*, ItK, 63(1959), 520–523. A szöveget elemzi: KEVEHÁZI László, „A kereszt igéjét hirdetni kezdtém”: *Sztárai Mihály élete és szolgálata*, Bp., Luther, 2005, 257–259.

4 „Ha mármost figyelmen kívül hagyjuk a halotti énekek csoportját, lényegében a nyomtatott unit. ék. 1. kiadásának a szerkezete áll előttünk.” RMKT XVII/4, 535.

unitárius hagyománytól (mind a gyülekezeti énekeskönyveketől, mind a temetésiék-től) igen távol állnak a *Bölöni-kódex* szövegváltozatai, sőt a kódex énekei egyetlen, ma ismert protestáns nyomtatott vagy kéziratos forrással sem mutatnak szoros kapcsolatot.⁵ Ennek lehetséges okairól és jellemzőiről a későbbiekben lesz szó.

Stoll Béla nyomán az RMKT összesen négy kéz írását különbözteti meg.⁶ Ebből az egyik, a KG monogramot viselő másoló 1615–1616-ban ír a kódexbe, s az énekgyűjtemény legnagyobb része tőle származik. A következő kéz 1619-től 1621-ig ír a kéziratba, és magát BJZ-ként nevezi meg. A két másik kéz datálatlanul, szignálatlanul ír be néhány éneket a kódexbe. Számunkra tehát a két, monogrammal és dátummal ellátott lejegyző énekei lesznek fontosak, hiszen az egyik (KG) közvetlenül a Keserői Dajka-féle vizitáció előtt ír a kódexbe, a másik (BJZ) pedig a vizitáció kezdetekor veszi át a feladatot.

A kódexet Háromszéken írták le: előbb Bölönben, majd Keresztúron. A KG által szignált énekek egyikénél, a *Háborúsága Dávid királynak egykoron nagy vala* incipitű⁷ zoltárparafrázis végén, a 112b lapon a következő olvasható: „finis 15 die Januarii, 1616 GK. In Beoleon, r. Johanni Sigmond. Bölöniensi”. Tehát a helyszín Bölön, s a Stolltól átvett RMKT-értelmezés szerint a megbízó Bölöni Zsigmond János rektor lehet.⁸

Bölöni Zsigmond Jánosról sajnos semmit nem tudunk, nem ír róla sem az egyháztörténet, sem egyéb irodalom. Elég érdekes viszont, hogy a későbbi másoló, aki 1619-től 1621-ig ír a kódexbe, magát BJZ-ként aposztrofálja. Nem tartom kizártnak, hogy a későbbi másoló a KG által talán megbízóként, de mindenképpen a másolási folyamat valamilyen részeseként említett Bölöni Zsigmond János lehet. A BJZ által szignált scriptor *Az Istenhez a jámbor bízhatik*⁹ kezdetű Bogáti Fazakas-ének végén írja le egy alkalommal a helyszínt: „Finis in Kerezstur Siculorum Anno Domini Milesimo Sexcentesimo Vigesimo. J. B. Z.” Ez a másoló 1620-ban tehát Keresztúron ír a kódexbe.

5 A *Bölöni-kódex* szövegváltozatait a következő nyomtatott protestáns gyűjtemények szövegváltozataival vettem össze: RMNy 160 (1560–1561, Óvár, Kassa, Debrecen, prot.); RMNy 222 (1566, Várad, prot.); RMNy 264 (1569, Debrecen, ref.); RMNy 276 (1570, Debrecen, ref.); RMNy 353 (1574, Komjáti, evang.); RMNy 429 (1579, Debrecen, ref.); RMNy 513 (1582, Detrekő, evang.); RMNy 640 (1590, Debrecen, ref.); RMNy 713 (1593, Bártfa, evang.); RMNy 886 (1602, Debrecen, ref.); RMNy 965 (1602–1614, Bártfa, evang.); RMNy 983 (1602–1615, Kolozsvár, unit.); RMNy 1037 (1612, Oppenheim, ref.); RMNy 1541 (1632, Kolozsvár, unit.); RMNy 1615 (1635, Kolozsvár, unit.); RMK I, 965 (1660, Kolozsvár, unit. halotti); RMK I, 1503 (1697, Kolozsvár, unit.); RMK I, 1504 (1697, Kolozsvár, unit. halotti); RMK I, 1558–1559 (1700, Kolozsvár, unit.). A kéziratos összevetések során a következőket használtam: STOLL 25. sz. (*Detsi-kódex*, 1609–1613); STOLL 143. sz. (*Csonka antifonálé*, 1607–1632); STOLL 27. sz. (*Vasady-kódex*, 1613–1615 k., megsemmisült, Dézsi Lajos másolata: Szeged EK Ms 00834); STOLL 40. sz. (*Kuun-kódex*, 1621–1647); STOLL 1009. sz. (*Kassai István toldaléka*, 1629).

6 RMKT XVII/4, 535.

7 *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, dir. Iván HORVÁTH asisté par Gabriella H. HUBERT, Paris, 1992; hálózati változat: <http://rpha.elte.hu/> (2015.06.07) (a továbbiakban: RPHA + tételszám), 0470.

8 RMKT XVII/4, 534.

9 RPHA 0138.

2. Háromszék a Keserői Dajka-féle per előtt és után

A Keserői Dajka János-féle vizitációról és Háromszék korabeli egyházi helyzetéről a legfrissebb tanulmányt Molnár Lehel írta,¹⁰ amelyet Molnár Dávid Radecius-életrajza árnyalt tovább.¹¹ A Keserői Dajka János háromszéki fellépése előtti időkről olyan ismereteink vannak, amelyek azt mutatják, hogy Háromszéken 1619-ig a protestáns egyházak nem voltak egyházkerületekre, felekezetre osztva. Mi több, gyakori volt, hogy ha valamely városban református volt a pap, akkor a skólamester unitárius, vagy fordítva. Az 1618-ban kinevezett református püspök, Keserői Dajka elérte Bethlen Gábornál többek között azt is, hogy 1619-ben ő maga induljon Háromszékre generális vizitációra. Molnár Lehel idéz az 1630. május 20-án tartott tanúkihallgatásokból is,¹² amelyek arra irányultak, hogy Keserői Dajka háttérbe szorítsa az unitáriusokat Háromszéken. Itt ennek részletes ismertetésétől eltekintünk, de mindenképp fontos megjegyezni, hogy a vizitáció és a tanúkihallgatások során, úgy református, mint unitárius részről egyértelműen egy állásponton van minden vallomás: Háromszéken együtt tartottak istentiszteletet, nem volt elkülönült református–unitárius felekezet. Hogy a két vallás követői között a kapcsolat milyen volt, azt pontosan nem tudjuk, de sorra kerülnek elő az olyan dokumentumok, amelyek szerint mindez csak látszólag volt békés. Molnár Lehel egy olyan forrást idéz, amelyből az derül ki, hogy Háromszéken a református püspök bizonyítványa nélkül az árkosi unitárius pap még saját felekezetének sem lehetett a pásztora,¹³ Molnár Dávid pedig arra mutat rá, hogy az epigrammájáról híres Bükfalvi Nagy Imre az ottaniak iránti együttérzésből változtatta korábbi lakhelyét, Balászfalvát a háromszéki Árkosra, amelynek gyülekezetét a püspök Radecius egy elveszett levelében is védte.¹⁴ Mindennél beszédesebb azonban egy ismeretlen levél, amelyet szintén Molnár Dávid tárt fel, ebből ugyanis megtudhatjuk, hogy az unitáriusok kezdetben örültek annak, hogy Keserői elkülöníti egymástól a felekezeteket, s fel is keresték a kancellárt, Péchi Simont, hogy kipuhatolják, miként szakadhatnának ki véglegesen a reformátusokkal való szimbiózisukból.¹⁵ Mindezt azért jegyezzük meg, mert Bölönhöz hasonlóan Árkos is egyértelműen unitárius többségű volt,¹⁶ vagyis e számunkra fontos gyülekezetben is lehettek olyan sűrűdésűk, amelybe talán „beleálltak” a felek, vagy épp hogy megpróbálták azoknak elejét venni. Mindez nem érdektelen a *Bölöni-kódex* később tárgyalta dogmatikája szempontjából.

10 MOLNÁR B. Lehel, *A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez: Toposz és valóság közt*, KerMagv, 118(2012), 245–275.

11 MOLNÁR Dávid, *Valentin Radecke, Radecke életpályája püspökké választásától plébánossá választásáig (1615–1622)*, KerMagv, 121(2015), megjelenés előtt.

12 E tanúkihallgatásokat kiadták. MOLNÁR Lehel, *Bethlen Gábor papja, Keserői Dajka János és a háromszéki unitáriusok = „Eklézsiának, egyházi szolgáltnak egyetlen dajkája”: Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*, szerk. DÁNÉ Veronka, SZABADI István, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete–Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2014 (*Speculum Historiae Debreceniense*, 17; *A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai*), 50–57.

13 MOLNÁR B., *i. m.*, 248.

14 MOLNÁR, *i. m.*, 2.

15 *Uo.*, 5.

16 MOLNÁR B., *i. m.*, 274.

3. A Bölöni-kódex a háromszéki vallásgyakorlat szemszögéből

A Keserői Dajka-féle áttérések mennyiségi adatait Molnár Lehel tanulmánya a mítosz-ból a tárgyyszerű történeti kutatás területére hozza vissza, amelyhez érdekes adalék lehet a tény, hogy a *Bölöni-kódex* másolói éppen 1619-ben váltják egymást. Az első, BJZ szignóval lemásolt szöveg a *Szükség keresztyének...* (RPHA 1344) kezdetű ének, amely csak unitárius forrásból ismert, s az akrosztichon alapján Siderius Jánosnak tulajdonítják. Az unitárius nyomtatott temetési énekeskönyvekben is megtalálható, és az élet rövidségéről, az ellenség sanyargatásáról szól. A záró strófa után a *Bölöni-kódex*ben a következőt olvashatjuk BJZ kézírásával: „finis nagy szorongatásról 1619”.

Mivel a háromszéki protestáns vallásgyakorlatban az 1619-es év a vizitáció miatt meghatározó, s a főként gyülekezeti és temetési énekeket tartalmazó kódexünk éppen ekkor vált másolót, érdemes az énekek dogmatikai tartalmát is megvizsgálni.

4. 1. A Bölöni-kódex szövegváltozatainak kapcsolata más kéziratossal és nyomtatott forrásokkal

A dogmatikai változások elemzése előtt le kell szögeznünk, hogy a *Bölöni-kódex* szöveg-változatait összevetve az 1615 előtt nyomtatásban megjelent protestáns énekeskönyvek variánsaival és a 17. századi nyomtatott unitárius szöveg-hagyománnyal,¹⁷ azt mondhatjuk, hogy nem állnak szoros, sztemmával ábrázolható textológiai kapcsolatban egyik protestáns kiadással sem, még az unitáriussal sem. Egyes énekek a nyomtatott unitárius hagyományhoz állnak közelebb, míg mások az 1593-as bártfai evangélikus vagy az 1590-es debreceni református kiadással állnak a legszorosabb kapcsolatban, de ezektől is több ponton eltérnek.

A szövegváltozatok közötti kapcsolatot a legpontosabban úgy lehet leírni, hogy bizonyos, a *Bölöni-kódex*ben szereplő énekek egy-egy nyomtatott református szöveg-hagyományhoz, míg más szövegek az evangélikus kiadásokhoz állnak közelebb. A *Fel-séges Isten, hozzád kiáltunk* (RPHA 0409) kezdetű ének itteni változata például annak el-lenére, hogy mind a nyomtatott unitárius, mind a nyomtatott evangélikus forrásokban is megtalálható, a debreceni református énekeskönyv-kiadásokkal egyezik leginkább – noha ahhoz képest is van saját eltérése –, illetve van olyan eltérés is a szövegben, amely nem található meg a debreceni hagyományban.

Vannak azonban olyan énekek is, amelyek egy-egy konkrét kiadáshoz állnak a leg-közelebb, de a *Bölöni-kódex* szövegváltozatai szinte minden esetben jelentős saját vál-toztatásokat is tartalmaznak a többihez képest. Ilyen például a *Dicsérd az Istent mostan, ó, én lelkem* (RPHA 0251) kezdetű ének, amelynek a *Bölöni-kódex*ben található vál-tozata az oppenheimeri Biblia énekgyűjteményben kiadott variánssal egyezik leginkább, ám ehhez képest is tartalmaz (nemcsak dogmatikai) eltéréseket. A *Hogy panaszkodik a hatalmas Isten* (RPHA 550), noha szinte az összes 16–17. századi protestáns énekes-

¹⁷ Az összevetés alapját képező nyomtatványokat lásd az 5. jegyzetben.

könyvben megtalálható, leginkább mégis a nyomtatott unitárius hagyománnyal mutat hasonlóságot, ám ezekhez képest is számos saját változtatást tartalmaz.

Talán mellékesnek tűnő megfigyelés, de a kódex történetének szempontjából releváns lehet az a tény, hogy az unitárius nyomtatványok minden olyan gyülekezeti éneket, amelyben az ellenség megtöréséről, letiprásáról van szó, következetesen „finomítanak”, s az unitárius nyomtatványokban ezek az énekek az ellenség megtérítéséről beszélnek megtörés, leverés helyett. A nyomtatott református és evangélikus hagyományban ilyen jellegű változtatás sehol nem található. A *Hallgass meg minket, Úristen* (RPHA 0505) a *Bölöni-kódex*be KG keze írásával került be, s a 7. strófája az unitáriustól eltérően a többi protestáns szövegváltozatot hozza:

Vedd hozzád imádságinkat,
Verd meg mi ellenséginket,
És megoldozzad rabságinkat,
Hallgass meg minket, Uram Isten.

A későbbi kéz a strófa második sorát áthúzza, majd fölé írja: „térítsd meg ellenséginket”. A KG monogramú másolónak a protestáns hagyományból átvett változatát tehát a későbbiekben igazítják a nyomtatott unitárius hagyományhoz.

A rendelkezésünkre álló források és az említett példák alapján úgy gondoljuk, hogy nem érdemes hiányzó kéziratokat vagy nyomtatványokat feltételezni, hiszen látható, hogy a *Bölöni-kódex* gyülekezeti énekanyaga leginkább a nyomtatott unitárius hagyományával egyezik, ám szövegeikben igencsak eltérnek azoktól. Ennek a nagyfokú eltérésnek az oka véleményünk szerint a gyülekezeti ének műfaji sajátoságaiban keresendő.

Ezek alapján talán a kódex és a nyomtatott unitárius hagyomány kapcsolatát úgy magyarázhatjuk, hogy a 17. század elejére egészen bizonyosan kialakult az unitárius énekkorpusz, amit a templomban énekeltek, de – mivel az unitárius énekgyűjtemények a többi protestáns felekezet énekeskönyveivel képest későn jelentek meg nyomtatásban – az egyes gyülekezetekben, különböző lelkipásztorok és tanítók alatt más-más szövegváltozatban voltak ismertek. A háromszéki falvakban minden bizonnyal több énekgyűjtemény is használatos volt a nyomtatott énekeskönyvek megjelenése előtt, s talán később is – ami a fent vázolt történeti tények alapján igen valószínűnek tűnik –, így a kódex azt a szövegformát rögzítheti, amely változatok ott helyben, a templomban elhangozhattak.

4. 2. A kódex szövegeinek dogmatikai jellemzői

Dogmatikai szempontból vizsgálva a 16. századi és 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhagyományt megállapíthatjuk, hogy a közös protestáns énekektől az unitárius a legeltérőbb, hiszen a Szentháromságról, a Krisztus vagy a Szentlélek istenségéről szóló strófákat az unitárius nyomtatványok alapjaiban változtatták meg a nekik dog-

matikailag megfelelő változatra. A teológiai eltéréseket érintő változtatások a *Bölöni-kódex*ben is megvannak, de nem azonosak a nyomtatott unitárius szöveghagyományba bevett változatokkal.

Ha a két szignált másoló szövegeit nézzük, igen markáns dogmatikai változást figyelhetünk meg a KG és a BJZ által másolt szövegek esetében. A KG által szignózott szövegek nagy többsége (egy-két kivételtől eltekintve, mely egyszer Szentháromság-dicséző záró strófa, máskor pedig az ember Jézusról szóló nonadorantista ének) következetes háromságtagadó, adorantista szövegváltozatot hoz. Ez alatt azt értjük, hogy a Szentháromságot dicsőítő, a protestáns szöveghagyományban meglévő doxológiát a *Bölöni-kódex* KG által másolt szövegei szinte minden esetben úgy változtatják meg, hogy ne essék szó a Szentlélek istenségéről, de megmarad a Jézus Krisztus által az Úristenhez fohászkodás, akárcsak a Jézus Krisztus és az Atya személyének egyforma magasztalása. A 17. század elején nem beszélhetünk egységes unitárius dogmatikáról, de ez a Krisztus istenségét elfogadó, a fiúistenhez fohászkodó megközelítés az unitarizmus egy kevésbé radikális ágának nevezhető. A BJZ által szignózott szövegek, melyek 1619-től kerülnek be a kódexbe, mind radikálisabb dogmatikával bírnak: a fiúistenhez nem fohászkodnak, illetve Jézus Krisztusnak az Atyával való egyenrangúságát sem találjuk már meg a szövegváltozatokban. Feltűnő, hogy BJZ a KG által másolt változatokat is radikálisabb dogmatikai értelemre javítja: KG kézírását áthúzza, s fölé írja az új változatot.

A *Felséges Isten, hozzád kiáltunk...* (RPHA 0409) kezdetű zsolttárparafrázisnak a protestáns hagyományban van egy strófányi doxológia a végén, amelyet az unitárius nyomtatványok teljesen elhagynak. Ez így hangzik:

Dicséret neked, Atya Úristen, a te Szent Fiaddal,
és mindörökké Szentlélek Istennel.

A *Bölöni-kódex*ben, KG lejegyzésében megtalálható a záró strófa, de átalakítva:

Dicséret neked, Atya Úristen, a te Szent Fiaddal,
Krisztus Jézussal mindörökké, amen.

Ezt a záró strófát a későbbi másoló, BJZ keze áthúzza, és a következőre változtatja:

Dicséret neked, Atya Úristen, a magas mennyországban,
a Krisztus Jézus által, amen.¹⁸

A KG által leírt változatban tehát a Krisztus Jézus és az Atya egyenrangúan, egyformán dicsértetik, s ezt a szöveget a BJZ monogramú másoló már megváltoztatja arra, hogy az Atya a Jézus Krisztus által dicsértetik, tehát a Jézus Krisztus és az Atya nem azonos, nem egyenrangú a dicséret szempontjából, hanem Krisztus személye alárendelődik az Atyának.

18 A záró strófákban, főleg amelyekben doxológia van, igen gyakori jelenség, hogy megváltozik a metrum. Ennek okát talán az, hogy nem éneklék el, vagy éppen elhangzik, csak nem énekelve. A 17. század elejére kialakul az, hogy a kolofonok lekopnak, s a hivatkozástrófa vagy doxológia kerül a helyükre.

A *Dicsérd az Istent mostan, ó, én lelkem* (RPHA 0251) kezdetű, ismeretlen szerzőjű zoltárparafraízist záró doxológia a protestáns szöveghagyományban az alábbi módon található meg. Az RMNy 429,¹⁹ RMNy 513,²⁰ RMNy 640,²¹ RMNy 886/1²² és az RMNy 1037/2²³ a következő változatot hozza:

Uralkodol te azért, Uram Isten,
Te Szent Fiaddal örökké mennyekben,
A Szentlélekkel egyetemben,
Dicsérünk téged dicsőségben.

Ehhez képest az 1593-ban²⁴ és az 1602–1614²⁵ között Bártfán nyomtatott evangélikus énekeskönyvek már más változatot hoznak, s az a11, a11, a9, a10-es metrum helyett a9, a12, a9, a10-es metrum figyelhető meg, de a dogmatikai lényegen az evangélikus kiadások nem változtatnak:

Uralkodol te azért, Uram,
A te Szent Fiaddal örökké mennyekben,
A Szentlélekkel egyetemben,
Dicsérünk téged dicsőségben.

Az első nyomtatott unitárius énekeskönyv (RMNy 983) a zoltár záró strófája után egyáltalán nem tartalmaz doxológiát. A *Bölöni-kódex*be ezt az éneket a KG monogrammal szignózó kéz írja, s a szövegváltozat végén található doxológia, a következő formában:

Uralkodol te azért, Uram Isten,
Szent Fiaddal örökké mennyekben,
Krisztus Jézussal magasságban,
Dicsérünk téged dicsőségben.

Ezt a strófát, amelyben az Atya és Jézus Krisztus együtt dicsértetik, a másik kéz (a tinta alapján valószínűleg BJZ) teljesen kihúzza.

A *Kérlek, keresztyén ember, hallgasd meg a jókat* (RPHA 0736) kezdetű gyülekezeti ének csak unitárius forrásban²⁶ található meg. A *Bölöni-kódex*be ezt az éneket szintén a

19 Debrecen, 1579, református.

20 Detrekő, 1582, evangélikus.

21 Debrecen, 1590, református.

22 Debrecen, 1602, református.

23 Oppenheim, 1612, református.

24 RMNy 713.

25 RMNy 965.

26 Kéziratos forrásai: STOLL 30. sz. (*Bölöni-kódex*, 1615–1621), STOLL 143. sz. (*Csonka antifonálé*, 1607–1632), és megvont Toroczaki Máté graduáljában is (H31). Nyomtatott kiadásai: RMNy 983 (Kolozsvár, 1602–1615), RMNy 1541 (Kolozsvár, 1632), RMK I, 1503 (Kolozsvár, 1697).

KG monogramot használó kéz írja be, s a záró strófiája teljesen egyezik az első nyomtatott unitárius énekeskönyv verziójának utolsó versszakával. Bal oldalon KG szövegváltoztatát közöljük, mellette a későbbi kéz által módosított szöveget, amely ismét megváltoztatja az Úristen és a Fiú hierarchiáját, hiszen Krisztus egyenrangúból alárendeltté változik, aki által az Atya is dicsértetik:

Dicsértéssél, Úristen, a magas mennyekben,
Te áldott, Szent Fiaddal, Krisztussal egyemben,
Angyali sokságnak fényes seregében,
Földön lakó szenteknek gyülekezetében.²⁷

Dicsértéssél, Úristen, a magas mennyekben,
Te áldott Szent Fiadnak, Krisztusnak általa,
Angyali sokságnak fényes seregében,
Földön lakó szenteknek gyülekezetében.

Ezek alapján úgy tűnik, hogy a *Bölöni-kódex* unitárius gyülekezeti énekei 1619-ig kevésbé voltak radikálisak dogmatikai szempontból, majd 1619-től ez megváltozott, a dogmatika radikalizálódott az előzményekhez képest.

5. KG: egy lehetséges attribúció

Mint már említettük, a BJZ által másolt részeket logikusnak tűnik Bölöni Zsigmond János keze munkájának tulajdonítani, akit a KG monogramot viselő másoló egyszer meg is említ a kódexben. Bölöni Zsigmond Jánosról sajnos nincsenek ismereteink, de kitűnik, hogy az általa másolt – és dogmatikailag radikalizált – szövegek következetesen nonadorantista nézeteket vallanak. Ezek alapján mindenképpen unitárius személynak kell tekintenünk. A KG monogramot viselő személy dogmatikai álláspontja sokkal mértéktartóbb, s ő 1619-ig másol a kódexbe.

Lőfi Ödön bölöni unitárius lelkész 1930-as tanulmányából²⁸ kiderül, hogy a bölöni templom körüli várfalat 1617-ben építették. Az őrtorony külső falán található táblán a következőket olvashatjuk: „Pro Pugnaculum et Turris Fortissima Nomen Domini Aedificatum Opera Incolarum Beoleon[iensis] A[nn]o. Do[mini]. 1617. Geor[gius]. Keopeci.”²⁹ Az időpont, a helyszín és a monogram szépen illeszkedik a *Bölöni-kódex* másolójának adataihoz, nagyon valószínű tehát, hogy az a Köpeczi György, akinek a neve a falon található, azonos a kódexbe másoló, KG monogramot viselő személlyel.

Köpeczi György kilétéről Molnár Lehel tanulmányában kaphatunk információt. Köpeczi György oltszemi lelkész 1630-as vallomásában a következők állnak: 1602-től van Háromszéken, ahol különböző helyeken szolgált, s tanúsítja, hogy Háromszék trinitárius és unitárius papjai a „Háromságos püspökség alá” tartoztak, és a falvakra református és unitárius papot, illetve deákot válogatás nélkül fogadtak.³⁰

²⁷ A nyomtatott unitárius énekeskönyvek gyülekezeti repertoárja dogmatikai szempontból nem nevezhető egységesnek, egy nyomtatványon belül is találunk adorantista és nonadorantista énekeket is. Ennek lehetséges magyarázata külön tanulmányt igényel.

²⁸ LŐFI ÖDÖN, *Adatok a bölöni unitárius egyház történetéhez*, KerMagv, 62(1930)/2, 103–113.

²⁹ *Uo.*, 107.

³⁰ MOLNÁR B., *i. m.*, 256.

A történeti háttér, a textológiai összevetések és a kézirat sajátosságainak vizsgálatai nem zárják ki, hogy az unitárius énekgyűjteményt tartalmazó *Bölöni-kódexet* jórészt annak a Köpeczi Györgynek tulajdonítsuk, aki a Keserői Dajka-féle perек során 1630-ban oltszemi *református* lelkészként nyilatkozik meg.³¹ Amennyiben a kódex másolója, KG azonos ezzel a Molnár Lehel által említett Köpeczi Györggyel, akkor elmondható, hogy ő már a püspöki vizitáció előtt nyitott volt a reformáció kevésbé radikális áramlatai, így a nem nonadorantista unitarizmus és a reformátusság irányába, ami részint talán a reformátusok és az unitáriusok sajátos háromszéki szimbiózisára vezethető vissza.

A két másoló szövegeinek alapos vizsgálatából pedig talán arra következtethetünk, hogy Bölönben 1619-ig, a Keserői Dajka-féle meghallgatásokig a mindennapi vallás-gyakorlatban többé-kevésbé következetes adorantista jellegű énekek szerepeltek, hiszen a gyülekezet számára rögzített énekgyűjtemény ilyen jelleget öltött, s ez 1619-től radikalizálódott. Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy csupán a két másoló dogmatikai szembenállásáról van szó, ám a történeti háttér és a másolt anyag (ti. a gyülekezet által a templomban énekelt énekek) figyelembevételével mégis azt gondolhatjuk, hogy a kódex közösségi céloknak volt alárendelve, így nem egy ember dogmatikai megfontolásait, hanem inkább a bevett szokást rögzíthette. Ezt igazolja a *Bölöni-kódex* gyülekezeti énekeinek a protestáns hagyománnyal való összevetése is.

31 Noha unitárius vallású Köpeczi Györgyről is találunk említést a 17. századból, ő azonban az unitárius egyháztörténet szerint 1684-ben választatik „a kolozsvári nagyobb iskolában főnöknek”. Vö. KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I, ford. MÁRKOS Albert, Kolozsvár, 2005, 458. Kizárt tehát, hogy 1617-ben a bölöni védőbástya megerősítésében, vagy – amennyiben a fenti érveket elfogadjuk – 1615 és 1619 között a kódex másolásában ez a Köpeczi György játszott volna szerepet. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy ez a Háromszéken tevékenykedő Köpeczi György azzal a református lelkésszel azonos, aki ugyanebben az időben, ugyanitt szolgál a Keserői Dajka-féle peranyag tanúságai szerint.